

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 12 (2016)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Stan badań nad Zagładą na Węgrzech

The Current State of Research on the Holocaust in Hungary

Kinga Piotrkowiak-Junkiert
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

redakcja@holocaustresearch.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3682-4135

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.429
Strony/Pages: 463-469

CC BY

OPEN ACCESS

Omówienia

Kinga Piotrowiak-Junkiert

Stan badań nad Zagładą na Węgrzech

Węgierscy badacze podejmowali dotąd zagadnienia związane z kulturą żydowską i konsekwencjami jej unicestwienia z kilku perspektyw: a) socjologicznej, ukazującej powagę problemu milczenia i wyparcia „tematu żydowskiego" po drugiej wojnie światowej na Węgrzech (István Bibó[1]); b) historycznej, omawiającej losy Żydów węgierskich od czasów Árpáda do współczesności, wyliczającej i opisującej najważniejsze etapy asymilacji i dysasymilacji, a także losy powojenne, w tym znaczenie i rolę Żydów w kształtowaniu się powojennej sytuacji historycznej i stosunków międzynarodowych (Róbert Győri Szabó[2], Géza Komoróczy[3], Viktória Bányai i Csilla Fedinec[4], Ferenc Laczó[5], Randolph L. Braham[6]); c) politycznej, skupiającej się na historii idei kwestii żydowskiej nad Dunajem w kontekście przemian dziejowych (János Gyurgyák[7]); d) asymilacyjnej, w której fundamentalne znaczenie ma analiza kolejnych pokoleń i ich udziału w życiu codziennym Węgrów, rozwoju lokalnej gospodarki, kultury, życia religijnego, edukacji węgierskiej, czasopiśmiennictwa (Katalin Fenyves)[8]; e) tożsamościowej, w której obrębie pokazuje się spuściznę „zamordowanej generacji", kulturowy wyłom, niedający się wypełnić ani zastąpić (Zoltán Tibori Szabó[9]);

[1] István Bibó, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* [1948] [w:] *idem*, *Válogatott tanulmányok*, t. 2: *k. 1945–1948,* wybór Huszár Tibor, red. Vida István, Budapest: Magvető, 1986.

[2] Róbert Győri Szabó, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Budapest: Gondolat Kiadó, 2009.

[3] Géza Komoróczy, *A zsidó története Magyarországon*, t. 1–2, Budapest: Kalligram, 2012.

[4] *Zsidók Kárpátalján – Történelem és örökség a dualizmustól napjainkig*, red. Szonja Ráhel Komoróczy, Csilla Fedinec, Viktória Bányai, Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013.

[5] Ferenc Laczó, *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt – Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*, Budapest: Osiris Kiadó, 2014.

[6] Randolph L. Braham, *A holokauszt Tinódija* [w:] *Randolph L. Braham az új Múlt és Jövő folyóirat negyedszázadban: tisztelgés a tudós 90. születésnapja*, red. János Kőbányai, Budapest: Múlt és Jövő, 2014.

[7] János Gyurgyák, *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

[8] Katalin Fenyves, *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*, Budapest: Corvina Kiadó, 2010.

[9] Zoltán Tibori Szabó, *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*, Kolozsvár: Koinónia, 2007.

f) etnicznej, w której zbadane zostały wpływy kulturowe dostrzegane w obrębie badań antropologicznych (Hatos, Novák[10]), a także g) z punktu widzenia odpowiedzialności narodowej (István Bibó[11]) oraz h) wpływu na kulturę węgierską (János Kőbányai[12], Ágnes Heller[13]). Nawet pobieżna lektura zapisów bibliograficznych przywoływanych prac pozwala zauważyć istotę podejmowanego problemu: poza kluczowym dziełem Istvána Bibó z 1948 r. wszystkie wymienione książki powstały w ciągu ostatnich dwóch dekad. Badania historyczne prowadzone są na znakomitym poziomie, publikacje te – co można tłumaczyć symbolicznym nadrabianiem ponad połowy wieku milczenia wokół tematu żydowskiego – nierzadko mają pokaźną, żeby nie powiedzieć onieśmielającą, objętość.

W obrębie literaturoznawstwa zaznacza się obecność przekrojowych syntez, które w zasadzie skupiają się na prezentowaniu panoramy literackiej według klucza wybieranych autorów czy zjawisk (Petra Török[14], Teri Szűcs[15], Gábor Schein[16], János Kőbányai[17]) i służą bardziej uświadamianiu obecności żydowskich pisarzy w literaturze węgierskiej, ważności ich dokonań, wyparcia z „węgierskiego kanonu" niż pogłębionej analizie czy intertektualnej interpretacji całego pozagładowego dorobku literatury węgierskiej. Problem ubogiej recepcji dzieł dowodzi istnienia wielu problemów społecznych i krytycznoliterackich, a raczej tragicznych konsekwencji wypierania Zagłady. Poza kilkunastoma dyżurnymi nazwiskami (takimi jak János Pilinszky, Miklós Radnóti, Imre Kertész, Péter Nádas, Béla Zsolt) temat węgierskiej literatury żydowskiej nie cieszy się szczególną atencją. Nie mam tutaj oczywiście na celu kwestionowania ważności wielkiej pracy redaktorów i twórców pism, takich jak „Múlt és Jövő" i „Szombat" (m.in. Kőbányaiego, Gábora Scheina, Györgya Vári) czy znakomitej strony www.pilpul.net, udostępniającej eseje, szkice oraz artykuły poświęcone szeroko rozumianej kulturze żydowskiej. Chcę podkreślić problem słabego uświadomie-

[10] *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*, red. Pál Hatos, Attila Novák, Budapest: L'Harmattan, 2013.

[11] Por. przyp. 1.

[12] János Kőbányai, *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*, Budapest: Múlt és Jövő, 2012; *idem*, *Szétszálázás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, Budapest: Múlt és Jövő, 2014

[13] Ágnes Heller, *A „zsidókérdés" megoldhatatlansága, avagy: Mért nem születtem hébernek, mért nem inkább négernek*, Budapest: 2013; *eadem*, *Pikareszk Auschwitz árnyékában*, Budapest: 2003.

[14] Petra Török, *A zsidó irodalom értelmezésének fordulópontjai a magyar sajtóban 1880–1944 között* [w:] *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*, red. Petra Török Budapest: Országos Rabbinképző Intézet, 1997, s. 134–158.

[15] Teri Szűcs, *A felejtés története. A Holokauszt tanúsága irodalmi művekben*, Pozsony: Kalligram, 2011.

[16] *„Zsidó" identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*, red. Teri Szűcs, Gábor Schein, Budapest: Múlt és Jövő, 2013.

[17] Kőbányai, *A magyar-zsidó irodalom története...*; *idem*, *Szétszálázás és újraszövés...*

nia społecznego i czytelniczego, nieadekwatnej do talentów i ważności pisarzy obecności dzieł żydowskich autorów w obiegu krytycznolitrackim.

János Kőbányai pisał w swoim kanonicznym tekście „Holokaust jako narracja":

> Wszędzie na świecie ukazują się serie książkowe o Holokauście, w przeróżnych językach – oczywiście głównie tam, gdzie się nie wydarzył, nie na miejscu Zagłady. Daleko pod względem geograficznym i kulturowym od ziemi, na której się dokonał. W tych krajach tworzy się miejsca pamięci, centra z dostępem do dokumentów, organizuje pokazy multimedialne i te narracje stają się częścią podstawowego procesu edukacyjnego, częścią poznawanej historii (i świata).
>
> U nas, na Węgrzech... Nie ma o czym mówić[18].

W porównaniu z dostępnymi w innych krajach wydawnictwami węgierskie zaplecze badań nad Zagładą ciągle zaskakuje skromnym korpusem tekstów zarówno badawczych, jak i źródłowych. Drugim powodem takiego stanu rzeczy jest brak inicjatyw szerszego upubliczniania tekstów świadków Zagłady, które mogłyby stanowić punkt wyjścia do tworzenia nowych prac naukowych. W niniejszym omówieniu chciałabym przybliżyć cztery wybrane prace, wydane w ostatnich latach, czyniące zadość opisanym problemom, przede wszystkim zaś będące pionierskimi dokonaniami w zakresie rekonstrukcji historycznej, a zarazem przyczynkiem do podjęcia zaniedbanego tematu.

1. Géza Komoróczy, *A zsidók története Magyarországon*, t. 1–2 [inf. w przypisie 3]

Monumentalna praca Komoróczyego[19] (Historia Żydów na Węgrzech) została podzielona na dwa tomy. Pierwszy obejmuje czasy od średniowiecza do 1849 r., drugi okres od 1849 r. do współczesności. Z punktu widzenia badań nad Zagładą 2443 strony historii Żydów węgierskich zaprezentowane w szerokiej perspektywie antropologicznej, społecznej, nierzadko również artystycznej (w książce pojawiają się ryciny Imre Ámosa, fotografie zabytkowych przedmiotów, miejsc pamięci etc.) stanowią w tej chwili podstawowe źródło wiedzy o kilkusetletniej obecności Żydów nad Dunajem[20]. Komoróczy, co widać także w innych jego książkach poświęconych kulturze żydowskiej, traktuje historię jako przyczynek do analizy współczesności, klucz interpretacyjny do rozumienia zachowań społeczeństwa węgierskiego, które bez protestu[21] przyjęło nazistowską politykę skutkującą śmiercią ponad pięciuset tysięcy Żydów mieszkających w kraju.

---

[18] *Idem*, *Holokauszt mint narratíva* [w:] *Holokauszt mint elbeszélés. Hazugság helye*, Budapest: Múlt és Jövő, 2005, s. 32.

[19] Géza Komoróczy (ur. 1937), profesor, orientalista (asyrolog, hebraista) i historyk, członek Węgierskiej Akademii Nauk (MTA), założyciel Centrum Badań Judaistycznych, autor kilkunastu książek.

[20] Obok *Węgierskiego Holokaustu* Randolpha L. Brahama, wydanego na Węgrzech w 1988 r.

[21] Mam na myśli ludność cywilną i instytucje państwowe. Na Węgrzech w czasie wojny, po zajęciu kraju przez nazistów, mimo braku odzewu społeczeństwa funkcjonowały grupy oporu politycznego.

Sam autor podkreśla, że jednym z głównych celów tak zaprojektowanej monografii, której przygotowanie zajęło ponad 10 lat, było uświadomienie równowagi pomiędzy wiekiem XX a wiekami poprzedzającymi, że mówienie o Żydach nie może skupiać się wyłącznie na obrazach odczłowieczenia i okrucieństwa, gdyż wkład Żydów w kulturę Węgier miał i ma znaczenie niepodważalne. Komoróczy oparł swoją monografię na pogłębionej kwerendzie, której wyniki pozwoliły na stworzenie nowego klucza do zrozumienia dziejów kraju. Z pracy wynika jasno, że historia Węgier w istotnej mierze zależała od wpływu przedstawicieli środowisk żydowskich na polityków krajów ościennych (głównie w monarchii habsburskiej). Badacz nie tylko zrekonstruował dzieje kultury i historię polityczną, lecz także zadbał o podstawowe, z punktu widzenia nauki, potrzeby czytelnika.

Obok dwutomowej monografii opublikował również trzeci tom (liczący, bagatela, 1470 stron) – stanowiącą uzupełnienie monografii antologię źródeł i dokumentów dotyczących lat 965–2012 zatytułowaną *Nekem itt zsidónak kell lenni* (Muszę być tutaj Żydem). Komoróczy tłumaczył koncept osobnej prezentacji tekstów ograniczonym dostępem do źródeł, a także istotną komplikacją: większość tekstów związanych z obecnością Żydów na łonie węgierskiego społeczeństwa pisana była po hebrajsku, co znacznie ograniczało liczbę badaczy, którzy mogliby swobodnie z nich korzystać. Badacz zamieścił teksty źródłowe w oryginale, wyjaśniając jedynie ich umocowanie w szerszym kontekście kulturowym. Tom zawiera więc teksty pisane we wszystkich językach współbudujących kulturę żydowską nad Dunajem i stanowiących o jej kondycji i ewentualnych zagrożeniach. Mamy zatem 650 tekstów łacińskich, hebrajskich, jidysz, niemieckich i węgierskich dotyczących przeróżnych dziedzin życia: listy fundacyjne, wypisy genealogiczne, dane demograficzne, deklaracje polityczne, manifesty, prozę, korespondencję, wycinki prasowe, fragmenty dokumentów państwowych (w tym konstytucji). Komoróczy podzielił je zgodnie z podziałem zastosowanym w dwutomowej monografii, można więc czytać teksty równolegle, uzupełniając wiedzę historyczną oryginalnymi dokumentami z epoki.

W ślad za tymi wydawnictwami w 2015 r. ukazały się kolejne dwa tomy *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésről a feszültségekről és az értékekről (1790–2012)* (Żydzi a społeczeństwo węgierskie. Pisma o wzajemnych relacjach, napięciach i znaczeniu), oparte na podobnej koncepcji, łączącej teksty eseistyczne, prawne, literackie i światopoglądowe. Co kluczowe, w omawianej pracy nie brakuje także tekstów antysemickich, mających dosadnie uzmysłowić formalny kształt mowy nienawiści oraz jej konsekwencje. Publikacja obejmuje kilkanaście tematów, są to m.in. kwestia żydowska, emancypacja, równouprawnienie, Żydzi a czasy terroru, Żydzi w czasach kryzysu, dylematy tożsamości, kwestia „rasy". Komoróczy zebrał w obu tomach większość kanonicznych, choć trudno dostępnych tekstów, które tworzą niemal kompletny korpus literatury budującej współczesną świadomość „tematu żydowskiego". Gdyby zestawić wymienione tomy Komoróczyego z innym, klasycznym już dziełem, *A zsidókérdés*

Magyarországon [Kwestia żydowska na Węgrzech] Jánosa Gyurgyáka z 2001 r., moglibyśmy uznać obie prace za bardzo wyczerpującą realizację projektów badawczych z zakresu historii idei i kultury. Badania historyczne, choć rozpoczęte z pewnym poślizgiem, gdy porównujemy ich ukazanie się z czasem publikacji podobnych prac innych badaczy naszego regionu, prezentują teraz znakomity poziom i można zakładać, że wiele spornych, a przede wszystkim niewygodnych kwestii zostanie podjętych w kolejnych książkach.

2. János Kőbáynai, *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*

Monograficzna książka Kőbányaiego prezentuje historię literatury węgiersko-żydowskiej. Istotnym uszczegółowieniem podejmowanego przez badacza tematu jest podtytuł („rozkwit i wyplenienie"). Sposób ujęcia kluczowego dla tej pracy zagadnienia opiera się na analizie sposobu, w jaki kształtowała się obecność żydowskiej literatury w obrębie kultury węgierskiej (i tutaj rozumiem to pojęcie bardzo szeroko: chodzi o odbiór społeczny, lektury, wpływ na innych twórców, relacje pomiędzy grupami artystycznymi etc.). Kőbányai omawia te zagadnienia, wskazując pojedynczych twórców (m.in. Tamása Kóbora, Zoltána Ambrusa, Adolfa Ágaiego, Andrása Komora, Ákosa Molnára, Károlya Papa, Dezső Szomoryego, Miklós Radnótiego i Avigdora Hameiri) oraz zjawiska (obecność inteligencji żydowskiej na Węgrzech, kondycję poezji żydowskiej nad Dunajem i narodziny legendarnego pisma „Múlt és Jövő"). Wszystkie podejmowane wątki splatają się w konsekwentną wizję kultury żydowskiej na Węgrzech, która nie zdążyła zebrać owoców swojego rozkwitu, a której wielkie odrodzenie przypadło na lata bezpośrednio poprzedzające drugą wojnę światową i prawie całkowite unicestwienie podczas wojny lokalnej żydowskiej inteligencji, tzw. pokolenia geniuszy (m.in. Antala Szerba, Dezső Szomoryego, Dezső Szabó, Tamása Kóbora, Miklósa Radnótiego, Károlya Papa).

Przywoływanie twórców należących do kręgu zapomnianych artystów ma być, jak pisze autor książki, rodzajem „gestu odnowienia" uwagi, wyrazem potrzeby ponownego odkrywania jednego z fundamentów kultury węgierskiej, jakim jest kultura żydowska. Dylematy tożsamościowe, niejasny stautus pisarzy żydowskich, którzy żyli w obrębie społeczeństwa węgierskiego, ale którym odmawiano pełnego i zasłużonego udziału w kanonie narodowym, przekładały się na poczucie postępującego wyobcowania i wyraźnego podziału na „węgierskich Węgrów" i Żydów piszących po węgiersku. Ustalenia Kőbányaiego nie tylko wytyczają drogę nowym badaniom (sam autor kontynuował myśli zawarte w omawianej książce w kolejnej publikacji: *Szétszálazás és újraszövés. A* Múlt és Jövő *a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, 2014), lecz także uświadamiają źródła współczesnych problemów. Przyglądanie się genezie dzisiejszej kondycji badań nad tzw. kwestią żydowską na Węgrzech pozwala poprowadzić linię precyzyjnie wytyczającą obszary napięć, bólu i rozczarowania, których nieprzepracowanie przyczyniło się do dzisiejszego niezadowalającego stanu. Pod koniec 2015 r. ukazało kolejne monumentalne dzieło, przygotowane przez

Kőbányaiego i wydane w kierowanej przez niego oficynie wydawniczej (Múlt és Jövő): *Két évszázad magyar-zsidó költészete. I. Kivirágzás 1840–1919* (Dwa wieki poezji węgiersko-żydowskiej, t. 1: Rozkwit). Kompozycja tomu i koncept doboru zamieszczonych w książce twórców jest obietnicą tomu drugiego, który ma prezentować autorów czasów „wyplenienia", Zagłady i późniejszych lat.

3. *Kismama sárga csillaggal. Egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusáig*

Ostatnią z prezentowanych bliżej prac jest dziennik napisany przez Żydówkę, dla której wejście w życie rozporządzenia o przymusowej przeprowadzce do „domu z gwiazdą" oznaczało nie tylko walkę o przetrwanie w oblężonym Budapeszcie, na gruzach dawnego życia, lecz także opiekę nad trzynastoletnim synem Gáborem i córeczką Judit (urodzoną w 1944 r.). Wydawnictwo Jaffa w porozumieniu ze spadkobiercami nie wpisało na stronach tytułowych nazwiska autorki, Anny Dévényi Sándorné. Dziennik („Oczekując dziecka z żółtą gwiazdą. Dziennik kobiety od zajęcia kraju przez Niemcy do lipca 1945") powstał jako krytyczna wersja przepisanego na maszynie rękopisu (oryginalny tekst nie przetrwał wojny). W tekście zmieniono wszystkie dane osobowe poza nazwiskami autorki i jej męża, Sándora Dévényiego. Opisane tam okoliczności wymagały maksymalnej koncentracji, zaradności i wiary w przetrwanie. Dziennik nie bez przyczyny określono mianem „historii bohaterskiej" (s. 13). Autorka odnotowuje sceny porodu, wybieranie szpitala, do którego można się przedrzeć mimo zakazu wychodzenia z domu, radość z posiadania córki, problemy z karmieniem, nadzieję na koniec wojny, a wszystko staje się coraz bardziej tragiczne, gdy narratorka dziennika zaczyna gorączkować, cierpi ból i odczuwa dosadnie bezradność, wycieńczenie i lęk wywołany bombardowaniami, po których brakuje dostępu do wody i elementarnego wyposażenia. W kontekście skromnego wachlarza dokumentów literackich publikacja dziennika, który pojawił się w ramach 70. rocznicy Zagłady na Węgrzech, daje asumpt do stawiania pytań o białe plamy w piśmiennictwie na temat wojny. Jest to też jeden z najbardziej wymownych tekstów prezentujących perspektywę kobiecą, która dominuje w narracji, by wyzyskać siłę dramatycznego zetknięcia rzeczywistości śmierci i egzystencji z dwójką małych dzieci bez żywności, leków i dachu nad głową.

Zaprezentowane książki wyraźnie wskazują obecność dwóch powtarzających się tematów, które w pewien sposób stają się flagowymi reprezentantami podejmowanej kwestii: rekonstruowania zatajanej historii (oprócz szerzej omówionych pozycji wspomnieć trzeba także inne publikacje z 2015 r.: Gellérta Kovácsa *Alkonyat Budapest fölött. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben* (Zmierzch nad Budapesztem. Historia ratowania ludzi i oporu w latach 1944–45)[22] oraz Tamása Kovácsa *Embermentő közszolgák holokauszt idején*

[22] Gellért Kovács, *Alkonyat Budapest fölött. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*, Budapest: Libri Könyvkiadó, 2015.

(Ratowanie w szeregach służb publicznych w czasach Holokaustu)[23] i biografii historycznych (głównie Raoula Wallenberga, np. János Dési, *Wallenberg-jegyzőkönyv* [Protokół w sprawie Wallenberga] i Bengt Jangfeldt, *Raoul Wallenberg élete*)[24]. Największe zadanie stoi przed edytorami, których czeka opracowanie tekstów prezentujących perspektywę świadków historii, uczestników wydarzeń z lat 1944–45. Rzetelnych i śmiałych badań naukowych wymagają zaś takie zagadnienia, jak sposoby i zakres współdziałania społeczeństwa, służb rządowych, mundurowych i administracyjnych z władzami Trzeciej Rzeszy.

[23] Tamás Kovács, *Embermentő közszolgák holokaust idején*, Budapest: NKE Szolgáltató, 2015.

[24] János Dési, *Wallenberg-jegyzőkönyv*, Budapest: Ab Ovo, 2014; Bengt Jangfeldt, *Raoul Wallenberg élete*, Budapest: Park Kiadó, 2014.